

<https://doi.org/10.36007/4485.2023.17>

A SZÖVEG MÖGÖTT... ID. BIBERAUER RICHÁRD A *FRONT MÖGÖTT* CÍMŰ ÍRÁSÁNAK ELEMZÉSE

Orsolya DEMINGER¹

ABSTRACT

The article examines the work of Richárd Biberauer, sr. (founder of the Filadelfia Deaconess Association and director-parson of the Bethesda Hospital between 1903–1939): Behind the frontlines, which had been published in the periodical of the Bethesda Reformed Hospital and the Filadelfia Institute of Deaconess (September 1916). The main aim of the examination of the text to reveal Hungarian Protestant traditions and discourses which sharply escalated the legitimacy of war among contemporary intellectuals. Another aspect focuses on details of the text, concerning the personal and theological thoughts of Richárd Biberauer, sr.

KEY WORDS

Richard Biberauer, text, interpretation, protestants, traditions, legitimization, Great War

BEVEZETÉS, AVAGY KÖZÉPPONTBAN A HATVÁNYRA EMELET HAGYOMÁNYOK

Cikkemben *Id. Biberauer Richárd* (A Filadelfia Diakonissza Egylet alapítója és a Bethesda Kórház igazgató lelkésze 1903 és 1939 között) [1] a *A Front mögött* című írását elemzem, amely 1916 szeptemberében jelent meg a *Bethesda Református Kórház és a Filadelfia Diakonisszaképző Intézet* közlönyében. A szöveg elemzésének célja, az akkori református értelmiségiek egyéni felelősségét nem vitatva rámutatni arra, hogy melyek voltak azok a magyar reformátussághoz köthető hagyományok, diskurzusok, amelyeknek hatványra emelésük azt eredményezte, hogy a magyar református értelmiség nagy része hozzájárult az első világháború legitimizálásához.

Munkám nyitányaként áttekintem a dualizmus kori reformátusság történetét, helyzetét az első világháború kirobbanásáig. Ezt követi maga az elemzés, amely nem a teljes szövegre koncentrálna, hanem azokra a pontokra, amelyekből kiolvashatóak a már említett hagyományok és diskurzusok. Továbbá rámutatok arra, hogy melyek a szövegnek azok az aspektusai, amelyekben visszaköszön az *id. Biberauer* egyéni és teológia gondolatvilága.

A reformátusság helyzete a kiegyezéstől az első világháború kitöréséig

Az 1880-as év népszámlálási adatai alapján (a Monarchia fennállása alatt egyetlen népszámlálási eredmény sem mutatott jelentős arányváltozást a felekezeti megoszlás tekintetében), az Osztrák-Magyar Monarchiában a felekezeti megoszlását tekintve elkülönült egymástól az

¹ Mgr. Deminger Orsolya, Selye János Egyetem - Református Teológiai Kar (PhD. hallgató), demiorsi95@gmail.com

erőteljesen katolikus dominanciájú Ciszlajtánia és a felekezetiileg jóval tagoltabb Magyar Királyság területe. Magyarországon a protestánsok (reformátusok és evangélikusok együttesen) aránya 9 és 14 százalék között mozgott. Ebből a magukat reformátusnak vallók szinte kizárólag magyarok voltak. Elmondható, hogy jelentős összefüggés volt a Monarchia népeinek vallási és nemzetiségi hovatartozása között. Az állam egyházpolitikai tevékenysége összefüggött a nemzetiségi problémákkal. A nemzetiségek politikai küzdelmei kapcsolódtak az egyházakhoz. Maga a vallás pedig identitásképző és megtartó erőt jelentett a nemzetiségek számára [2].

A kiegyezés megteremtette a felekezeti jogegyenlőség lehetőségét, mégis megmaradtak a katolikus egyház bizonyos feudális jellegű előjogai [3]. A katolikus egyház hatalmas földbirtokokkal rendelkezett, míg a református (és az evangélikus) egyház ehhez képest szegényesebb körülmények között működött. 1867-ben a magyar kormány törvényt hozott a vallások viszonyosságáról, amelyben szabályozta minden vallás híveinek a megillető jogokat. A törvénnyel az osztrák valláspolitikai önkényét kívánta ellensúlyozni [4].

1881-ben összeült a Magyar Református Egyház első egyetemes zsinata Debrecenben. A zsinat kidolgozta az egyház alkotmányát, szervezeti felépítését és rendelkezett az egyházi oktatás kérdésében is [5].

A 19. század végére a református egyház egyre inkább az államrend részévé vált. Ezzel a folyamattal párhuzamosan a lelki élet egyre sivárabb lett. Az egyház rezignált maradt a társadalmi és szociális problémák kérdésében. Figyelmét sokkal inkább a katolikus egyház és a saját maga között kiéleződött ellentétekre összpontosította. Mindezek a folyamatok szerepet játszottak abban, hogy a belmissziós mozgalmak és egyesületek teret nyertek Magyarországon [6].

Magyarországon a belmisszió az 1880-as évektől kezdett egyre inkább elterjedni [7]. A magyar belmisszió a Nyugat-Európában már a 19. század elejétől datálható mozgalmakhoz nagyon hasonló attitűdökkel rendelkezett. A nyugati belmisszióhoz hasonlóan az urbanizáció, az ipari fejlődés, a modernizáció következtében jelentkezett szociális és társadalmi problémákra reagált [8], hogy ez által utat találjon mindazokhoz, akik meg voltak keresztelve, de eltávolodtak az egyháztól [9].

A belmissziós munka leginkább egyesületi keretek között zajlott [10], de voltak az egyháztól függő intézmények is [11]. Az egyház nem rendelkezett önálló teológiai rendszerrel, ezért az idők során több változata is létrejött (tradicionális kálvinista, ortodox, liberális, stb.) [12]. A Nyugat-Európában és Amerikában a vallási mozgalmak nyomán megalakuló szektákhoz hasonlatos egyházi formációk jelensége azonban Magyarországon nem terjedt el.

Magyarországon három ébredési központot alakult ki: Budapest, Debrecen és a Dél-Alföld. Mind a háromnak megvoltak a maga teológia és kulturális hagyományai, amelyekből táplálkoztak [13]. A belmissziós egyesületek és az egyház kapcsolata mindaddig konfliktusmenetes maradt, amíg az egyház fel nem ismerte a belmisszió fontosságát, és nem kezdte integrálni azt. Az egyház problémát látott a belmisszió idegen eredetében, mozgalmi jellegében és munkamódszerében is. Az egyesületek léte önmagában jelentette az egyház kritikáját. Az integrációból adódó ellentétek azonban csak az első világháborút követően éleződtek ki igazán [14].

A belmissziós mozgalmak eredményeként árvaházak, szociális otthonok, kórházak, diakonissza intézetek (református és evangélikus) jöttek létre több nagyobb városban is, mint Budapest, Kolozsvár, Pozsony vagy Rozsnyó [15].

A front mögött...A szöveg mögött

A szöveg eredeti írásmód szerint közölt első, elemzést kívánó sorai a következők: "A front mögötti munkás, ha igazán szereti hazáját, nem önző, nem azt keresi, hogy mint egyén milyen hasznot húzhat ezért vagy azért a szolgálatért az államtól, a várostól, egyháztól vagy a társadalomtól; tőle távol áll, hogy bárki rovására gazdagodjék, gyűjtsön [...]. A front mögötti munkás komoly és lankadatlan buzgalomú [...]. A front mögötti munkásnak [...] magasabb erkölcsi világnézettel bírónak, fennkölt gondolkodásúnak, eszményi célokért lelkesedni tudónak kell lennie" [16]. A dualizmus időszakában a munka fogalmának protestáns definiálását két területre osztották, mégpedig az imakönyvek diskurzusára és a protestáns értelmiség vitájára. Míg az első, nem kis mértékben Szikszayra alapozva a munkát, az Istennek tetsző élet és az üdvösségre jutás eszközeként definiálta, addig az utóbbi a nemzeti függetlenség kivívásával a haladással kapcsolta össze a munka fogalmát [17]. Úgy vélem, ezeknek a soroknak a többsége az utóbbira mutat, valamint ezeknek a soroknak a besorolását alátámasztja az id. Biberauer értelmiségi háttere is.

A következő kiemelendő sorok az alábbiak: "Nemzetünk nagy időket él, nagy feladatok előtt áll. Feladatai: szabadságunk kivívása és egy csendes, békés, boldog jövő elkészítése. A feladatok egyik részét: a szabadság kivívását hős katonáink végzik, a másik részét: a jövő előkészítését, nekünk kell vállalnunk [...]. A háború egy új korszak hajnalhasadását jelenti nemzeti életünkben" [18]. Ezekben a sorokban ismét megjelenik a nemzet fogalma, illetve feltűnik a jövő kérdésköre. Mint ahogy a felvezetésben olvasható volt, a dualizmus korában összekapcsolódtak a nemzeti és egyházi küzdelmek [19]. A 19. század 90'-es éveire egyre inkább kultúrmissziót tulajdonítottak a protestantizmusnak. Úgy vélték, a protestantizmus közvetítette a nyugati kultúrát az országba. A kereszténység megőrzésén túl, a nyelv és a nemzet megőrzésének eszközét tulajdonították saját maguknak. A protestantizmusnak ez az értelmezése, és a magyar történelem üdvtörténeti kontextusba illesztése, jelentősen elterjedt az első világháború kitörésének pillanatára [20].

A jövő, jövőkép kérdésköre olyan tematika, amelynek a megválaszolására már maga a háború készítette a teológusokat. A protestáns jövőképet illetően a diskurzusban többféle koncepció is megjelent (most nem soroltam fel mindet). A megközelítések egy része a kálvinizmust még szélesebb körben kívánta a politikai és társadalmi életben érvényesíteni. Megjelentek az olyan hangok, mint pl. Ravasz Lászlóé, amelyek választóvonalat húztak a művelt és a paraszti világból származó protestánsok közé. Megfogalmazódott annak az igénye, hogy a háború végével háttérbe szorul a vidéki protestantizmus. A nemzeti érzést és a szabadságvágyat sokkal inkább a középosztálybéli protestánsokhoz, mint a vidéki életvitelt folytatókhöz kötötték, ezzel szemben a jövőről alkotott vitában megjelent az ellenkezője is: nagyobb odafordulás a falusi világ felé [21]. A világháborút olyan jelentős fordulópontnak tekintették – nem csak a világtörténelem, hanem saját egyházuk vonatkozásában is –, amely szükségszerűen magával hozta a belmisszióról, az államhoz fűződő viszonyokról, és szellemi megújulásról kialakított elképzeléseik újragondolását [22].

Az utolsó elemzett sorokkal az id. Biberauer Richárd személyes indíttatásaira szeretnék rámutatni. "A felvázolt nagy nemzeti munka keretében a FILADELFIA diakonissza egyesület és az általa vezetett BETHESDA kórház fennállása óta arra törekszik, hogy az emberi bajokat élesen meglátó, önzetlen és komoly szeretet munkájában Krisztus vezetése alatt maradjon. Ez semmi esetre sem érdem, de minden esetre, bizonyíték arra, hogy aki ügyünket támogatja, az jó ügyet támogat" [23]. Úgy vélem, az id. Biberauer Richárdnak, a belmisszió nemzeti ügy szolgálatába való állítása mögött ott volt a családjából hozott német pietista kegyességi örökség is [24]. A (neo)pietista Johann Hinrich Wichern, a modern diakónia megalkotója, a belmisszió fogalom bevezetője, [25] ugyan már korábban is erősen hangsúlyozta a

belmisszió nem csak társadalmi, de nemzeti feladatát is [26]. Magyar nemzeti elköteleződése mellett, a német származású id. Biberauer számos olyan általa nagyra becsült német prédikátor írását olvasta, akik magukat a lutheri reformáció örököseinek tartották, és a nemzeti mámortól elragadtatva magyarították a háború jogosságát, és igyekeztek lelkesíteni a tömegeket. Id. Biberauer fia, Bodoky (ifj. Biberauer) Richárd memoárjában azt közölte, hogy apja igazságosnak tartotta a központi hatalmak ügyét, teljes bizonyossággal hitte, hogy Isten a központi hatalmak alakulatainak pártján áll. Nem kételkedett azoknak a magas tisztséget betöltő embereknek a szavában, akik a nyilvánosság előtt megesküdték arra, hogy a háború győzelemmel zárul majd [27]. Mindezekben való rendíthetetlen hitét az is alátámasztja, hogy ez az írása 1916-ban született, abban az időszakban, amikor már a protestáns sajtóban egyre inkább hangot kaptak a háborúval kapcsolatos kétségek [28].

Befejezés ... avagy hagyományokból legitimizált háború

Az id. Biberauer írásának egyértelműen a leghangsúlyosabb – a hagyományban gyökerező eleme –, a nemzet fogalma. Elmondható, hogy a reformátusok a nemzet és a nyelv megmaradásáért tett feladatának hangsúlyozása jelentősen meghatározta saját közegük közbeszédét a háború kitöréséig. Ez a narratíva, mint látható, megjelent az olyan mindennapokat meghatározó területen is, mint a munka kérdésköre. Kultúrmissziói tudatuk, és a nemzet megmaradásának érdekében való cselekedeteik narratívája a világegés kitörésével olyan mértékben hatványozódott, ami miatt többségük 1916-ig gyakorlatilag nem kérdőjelezte meg a háború legitimitását. Így történhetett meg, hogy sokan – a teológiai fakultásuktól az egyházi gimnáziumokon át a templomi szószékekig –, a Bibliából tetszőlegesen kiemelt textusokkal (leginkább Ószövetséggel) magyarították a háború igazságos voltát. Így váltak a háborús propaganda hatékony eszközévé [29]. Az id. Biberauer Richárd esetében pedig megmutatkozott az, hogy a háború és a nemzet ügyének szolgálata az ő esetében német eredetű kegyességi hagyományokból, és német teológiai diskurzusokból is táplálkozott.

Biberauer Richárd: A front mögött (Teljes szöveg)

Nemzetünk nagy időket él, nagy feladatok előtt áll. Feladatai: szabadságunk kivívása és egy csendes, békés, boldog jövő előkészítése. A feladatok egyik részét: a szabadság kivívását hős katonáink végzik, a másik részt: a jövő előkészítését, nekünk kell vállalnunk. Nekünk, akik itthon élünk, itthon dolgozunk a front mögött.

A front mögötti munkásnak éles látással kell bírnia. Így észreveszi, hogy a háború egy új korszak hajnalhasadását jelenti nemzeti életünkben. Az a régi korszak, amikor a hazafiság sokaknál csupán hazafias szólamokban, vagy sokszor felületesebb és léha gondolkodást leplező ünnepi beszédekben állott, letűnt. Tehát magasabb erkölcsi világnézettel bírónak, fennkölt gondolkodásúnak, eszményi célokért lelkesedni tudónak kell lennie.

A front mögötti munkás, ha igazán szereti hazáját, nem önző, nem azt keresi, hogy mint egyén milyen hasznot húzhat, ezért vagy azért a szolgálatért az államtól, várostól, egyháztól vagy a társadalomtól; tőle távol áll, hogy bárki rovására gazdagodjék, gyűjtsön. Mint igazi hazafi inkább azon fárad, azért lelkesedik, hogy jót tegyen és áldozatkész, munkás szerepének melegségét a haza és az egyház egyaránt megérezze.

A front mögötti munkás komoly és lankadatlan buzgalomú.

Mikor kitört a háború, nyomban sokan jelentkeztek betegápolásra vagy egyéb front mögötti munkára. Munkásban tehát nem volt hiány, de a mostani idők nagy feladataihoz mérhető komolyság és lankadatlan buzgalom sajnos itt is, ott is hiányzott. Pedig ezek nélkül lehetetlen a nemzet jövőjének szent ügyét eredményesen szolgálni.

Bizonyos azonban, hogy a komoly munkások és harcosok között is az fejt ki a legáldásosabb munkát, aki legközelebb áll a legszebb, legtökéletesebb élet forrásához: Krisztushoz. Krisztusban ugyanis tökéletesen volt meg a tiszta látóképesség. Ő tudta, hogy korának, nemzetének külön, valamint az emberiségnek általában mire van szüksége. Tudta, hogy kit mi bánt, és kicsodát mivel lehet, és kell segíteni. Krisztusban meg volt az az igaz, önzetlen tiszta szeretet, amely teljes komolysággal s buzgalommal dolgozott, fáradozott, gyógyított, vigasztalat, bátorított, vagy ha szükség megkívánta, megintett és figyelmeztetett. És meddig tartott önzetlen szeretete, buzgósága? Mind halálig?

Íme, ezért mondjuk, hogy az olyan emberek és intézmények, akiket és amiket – amellet, hogy Krisztus legfőbb eszményünknek és példányképünknek tartják – egyszeremind át is hat az az élesen látó, bölcs, komoly, önzetlen, szeretetteljes, folyton munkálkodó, mindvégig kitartó krisztusi lélek, nagyszerű munkára képesek, és bámulatra méltó energiákkal rendelkeznek.

Így magunk előtt látva a front mögötti munkások jellemének kellékeit, nyilvánvaló, hogy Krisztus Lelke, amely messze felette áll minden felekezetnek, felekezeti kérdésnek, földi korlátnak, valami kimondhatatlanul becses isteni adomány. Boldog az, akinek megadatott! Boldog az a város vagy országrész, amelynek területén az anya és a csecsemővédelmi munka, a hadi özvegyek foglalkoztatása, a hadiárvák nevelése, a betegek ápolása, a rokkantügy, az ifjúság erkölcsi életének gyógyítása, megóvása és még sok más front mögötti munkaprobléma Krisztus gazdag Lelkének hatása alatt áll! És végül boldog az a nemzet, amely megbecsüli és szeretettel felkarolja, támogatja az olyan intézményeket, melyeknek már rendeltetésüknél fogva is az a feladatuk, hogy komoly, krisztusi lélektől áthatott front mögötti munkásokat képezzenek ki.

A felvázolt nagy nemzeti munka keretében a FILADELFIA diakonissza egyesület és az általa vezetett BETHESDA kórház fennállása óta arra törekszik, hogy az emberi bajokat élesen meglátó, önzetlen és komoly szeretet munkájában Krisztus vezetése alatt maradjon. Ez semmi esetre sem érdem, de minden esetre bizonyíték arra, hogy aki ügyünket támogatja, az jó ügyet támogat.

B.R.

IRODALOMJEGYZÉK

- [1] KOVÁCS Ábrahám: *A Biberauer (Bodoky) család története*, Reformátusok Budapesten I. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról, Argumentum, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanosztály, Budapest: 2006. 696. (Szerkesztő: Kósa László)
- [2] FAZEKAS Csaba: *Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák-Magyar Monarchiában*, Miskolci Egyetem, Politikatudományi Intézet, H-3515 Miskolc-Egyetemváros: 2008. 6.
- [3] FAZEKAS Csaba: *Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák-Magyar Monarchiában*, Miskolci Egyetem, Politikatudományi Intézet, H-3515 Miskolc-Egyetemváros: 2008. 8.
- [4] LÉVAI Attila: *Honi egyháztörténet 1520-1920*, Selye János Egyetem, Református Teológiai Kar, Komárom: 2015. 105.
- [5] LÉVAI Attila: *Honi egyháztörténet 1520-1920*, Selye János Egyetem, Református Teológiai Kar, Komárom: 2015. 106.
- [6] KOLLÉGA TARSOLY István (főszerkesztő): *Magyarország a XX. században - II. Kötet*, Babits Kiadó, Szekszárd: 1997. 309-310.
- [7] SÁRAI SZABÓ Katalin: *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig - A belmisszió mozgalom hatása a nők egyházi működésére*, Eötvös Lóránt Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest: 2010. 51. (kézirat)
- [8] SÁRAI SZABÓ Katalin: *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig - A belmisszió mozgalom hatása a nők egyházi működésére*, Eötvös Lóránt Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest: 2010. 51. (kézirat)

- [9] SÁRAI SZABÓ Katalin: *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig - A belmisszió mozgalom hatása a nők egyházi működésére*, Eötvös Lóránt Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest: 2010. 49. (kézirat)
- [10] GÉRA Eleonóra Erzsébet: *Református karitatív intézmények a magyar fővárosban 1850-1952*, Eötvös Lóránt Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest: 2006. 16. (kézirat)
- [11] SÁRAI SZABÓ Katalin: *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig - A belmisszió mozgalom hatása a nők egyházi működésére*, Eötvös Lóránt Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest: 2010. 49. (kézirat)
- [12] GÉRA Eleonóra Erzsébet: *Református karitatív intézmények a magyar fővárosban 1850-1952*, Eötvös Lóránt Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest: 2006. 16. (kézirat)
- [13] SÁRAI SZABÓ Katalin: *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig - A belmisszió mozgalom hatása a nők egyházi működésére*, Eötvös Lóránt Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest: 2010. 54. (kézirat)
- [14] SÁRAI SZABÓ Katalin: *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig - A belmisszió mozgalom hatása a nők egyházi működésére*, Eötvös Lóránt Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest: 2010. 53-54. (kézirat)
- [15] LÉVAI Attila: *Honi egyháztörténet 1520-1920*, Selye János Egyetem, Református Teológiai Kar, Komárom: 2015. 113.
- [16] BIBERAUER Richárd: *A front mögött, Bethesda - A Bethesda Református Kórház és a Filadelfia Diakonisszaképző Intézet Közölnye*, 1. évfolyam, 4. szám, 1916 szeptember, Kiadó: A Kórházat Fenntartó Filadelfia Diakonissza Egylet, címoldal
- [17] BRANDT, Juliane: *Adalékok a munka fogalmának református koncepciójához a 19. századi Magyarországon*, Korall (Társadalomtörténeti folyóirat) 2001. ősz-tél, 5-6 szám, 30-33.
- [18] BIBERAUER Richárd: *A front mögött, Bethesda - A Bethesda Református Kórház és a Filadelfia Diakonisszaképző Intézet Közölnye*, 1. évfolyam, 4. szám, 1916 szeptember, Kiadó: A Kórházat Fenntartó Filadelfia Diakonissza Egylet, címoldal
- [19] FAZEKAS Csaba: *Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák-Magyar Monarchiában*, Miskolci Egyetem, Politikatudományi Intézet, H-3515 Miskolc-Egyetemváros: 2008. 6.
- [20] BRANDT, Juliane: *Adalékok a munka fogalmának református koncepciójához a 19. századi Magyarországon*, Korall (Társadalomtörténeti folyóirat) 2001. ősz-tél, 5-6 szám, 30.
- [21] CSÍKI Tamás: *Isten nevében.(?) Az első világháború protestáns értelmezései*, Egyháztörténeti szemle, 19. évfolyam, 1. szám, 2018. 77-79.
- [22] CSÍKI Tamás: *Isten nevében.(?) Az első világháború protestáns értelmezései*, Egyháztörténeti szemle, 19. évfolyam, 1. szám, 2018. 70.
- [23] BIBERAUER Richárd: *A front mögött, Bethesda - A Bethesda Református Kórház és a Filadelfia Diakonisszaképző Intézet Közölnye*, 1. évfolyam, 4. szám, 1916 szeptember, Kiadó: A Kórházat Fenntartó Filadelfia Diakonissza Egylet, 2-3.
- [24] KOVÁCS Ábrahám: *A budapesti református belmisszió központja. A Németajkú Ev. Ref. Leányegyház rövid története*, Egyháztörténeti Szemle, 17. évfolyam, 3. szám, 2016. 4.
- [25] Victor István. *Hamburgban volt egy belmissziói otthon lényegében árvaház a Rauhes Haus; a vezetője Johann Hinrich Wichern 1 - PDF Ingyenes letöltés (docplayer.hu) (2022.09.04)* (interjú leirat szerkesztő: Kádár Judit)
- [26] SÁRAI SZABÓ Katalin: *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig - A belmisszió mozgalom hatása a nők egyházi működésére*, Eötvös Lóránt Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest: 2010. 50. (kézirat)
- [27] BODOKY Richárd: *Gyanútlanok Jövevények és vándorok Családtörténeti töredékek (1870-1918)*, Luther Kiadó, Budapest: 2018. 226.
- [28] KLESTENITZ Tibor: *Az első világháború a magyar protestáns sajtó tükrében*, Egyháztörténeti Szemle, 23. évfolyam, 1. szám, 2022. 57.
- [39] CSÍKI Tamás: *Isten nevében.(?) Az első világháború protestáns értelmezései*, Egyháztörténeti szemle, 19. évfolyam, 1. szám, 2018. 71-72.